

GONDOLATOK A PERIFÉRIAKÉPZŐDÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEIRŐL ÉS KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

(Some Thoughts About the Historical Preliminaries and
Consequences of the Formation of Peripheries)

BARANYI BÉLA

Kulcsszavak:

perifériaképződés centrum–periféria viszonyrendszer belső- és külső periféria Alföld

Az egyetemes történeti összefüggéseket is érintő tanulmány a magyarországi perifériaképződés történelmi előzményeit és következményeit igyekszik bemutatni. A szerző a centrum–periféria viszonyrendszer történelmi dimenzióit tárgyalva részletesen elemzi a belső (pl. Közép-Tiszavidék) és külső (határ menti) perifériák sajátosságait, s mindenekelőtt az Alföld nagyrégió példáján keresztül is feltárja a hátrányos, esetenként a halmozottan hátrányos helyzet jellemzőit, utalva a területi egyenlőtlenségek csökkentésének és az elmaradott térségek felzárkóztatásának lehetőségeire.

A centrum–periféria viszonyrendszer történeti dimenziói

Középkori „előjáték”¹ – az új európai munkamegosztás és Magyarország

Eltekintve a centrum–periféria viszonyrendszer, illetőleg a területi konfliktusok és a periféria-problémák általános értelmezésétől, a figyelmet ezúttal erőteljesebben a fogalompár második felére, mindenekelőtt a perifériaképződés történelmi előzményeire, következményeire és sajátosságaira irányítjuk. A történeti gyökereket illetően Magyarország esetében is a régmúltba, egészen a 15–16. század fordulójáig kell visszanyúlni. A késő középkorban, az amerikai *Immanuel Wallerstein* jó néhány éve ismertté és divatossá vált, sokszor idézett elmélete szerint a 16. század elején létrejött az ún. „európai világgazdaság”. Az új világgazdaság *Wallerstein* álláspontja szerint már nem egy nagy birodalom jegyeit viselte magán, hanem egy olyan hatalmas kiterjedésű térség sajátosságait, amelyek a különféle társadalmi rendszereknek a világ előtt addig nem ismert fajtáját képviselték. Az új, formálódó „világgazdaság” legfontosabb megkülönböztető jegye, mintegy differencia specifikája volt immár, hogy elsősorban már gazdasági, nem pedig politikai entitást képviselt a korabeli birodalmakkal, városállamokkal és a születő félben lévő kvázi nemzetállamokkal szemben. Az új „Világ-rend” legfőbb sajátossága már nem a területiségében, méreteiben mutatkozik meg, tehát nem abban, hogy szinte az egész világra kiterjedően, voltaképp saját keretein belül birodalmakat, városállamokat és kialakulóban lévő „nemzetállamokat” ölel fel, hanem abban, hogy „nagyobb, mint bármely jogilag meghatározott politikai egység”, és az új „világgazdaságon” belül „...a rend-

szer részei között az alapvető kapcsolat gazdasági...”, kiegészülve az azt erősítő politikai, kulturális és egyéb szövetségi kapcsolatokkal (Wallerstein 1983, 27).

A modern világgazdasági rendszer kiindulópontjaként, s mintegy előképeként, a tőkés termelési mód alapján létrejött „európai világgazdaság” merőben új helyzetet teremtett az európai munkamegosztás korábban kialakult rendjében, s következésképpen más módon érintette Európa különböző részeit, mindenekelőtt a kontinens nyugati és keleti felét, köztük az egykori Magyar Királyság területét. A 16. században lejátszódott folyamatok szinte máig ható következménnyel jártak Magyarország számára, főleg ami a *kontinensen belüli centrum–periféria viszony* kialakulásának a feltételeit illeti. A centrum–periféria elméletek főként a tőkés viszonyokat elemzik, és többnyire a nemzetközi méretű gazdaságra vonatkoznak. A legkülönbözőbb centrum–periféria elméletek képviselői között egyetértés mutatkozik a tekintetben, hogy a centrum és a perifériák viszonyrendszerében hosszú távon természetesen elmozdulás következhet be, az egykori centrumterületek válhatnak perifériákká és fordítva.² Ez az ellentétes irányú mozgás természetesen a világgazdasági folyamatokat és – különösen a nemzetállamok létrejötte után – az egyes nemzetgazdaságok keretei között zajló folyamatokat is egyaránt jellemezheti (Berend T.–Ránki 1979; Szűcs 1983; Wallerstein 1983; Linge 1988; Barta 1990; Nemes Nagy 1990; 1996; Horváth 1998; Enyedi 2003).

A fentiek előrebocsátása után joggal tehető fel viszont a kérdés, hogy történelmi előzményeit és következményeit tekintve hogyan érintette Magyarországot a 16. században kialakuló új világgazdasági rend? Nyilvánvaló, hogy a kezdetek Magyarország esetében is a 16. század elejére nyúlnak vissza. Ekkortól figyelhető meg ugyanis az *európai világgazdaság centrum- és periféria területei közötti megosztottság*, az idők folyamán pedig egyre élesebben kirajzolódó ellentét, amely szorosan összefügg az *Európa nyugati fele és keleti fele*, némi leegyszerűsítéssel az *Elbán inneni és Elbán túli területek* közötti fejlődési irányvonal és sajátosságok *elkülönülésével*, az európai munkamegosztásban betöltött szerep megváltozásával. Mindez természetesen évszázadokra kiható következményekkel Magyarország sorsát is gyökeresen befolyásolta. A nagy földrajzi felfedezéseket követően ugyanis gyökeres változások következtek be a kontinens két fele között. Az Elbától keletre fekvő területek (általánosabban Kelet-Európa), közöttük Magyarország kimaradtak a földrajzi felfedezések előnyeiből, miközben ennek következményeként elszenvedte azokat a hátrányokat, amelyek az Európát Elő-Ázsiával és Ázsiával összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonalak megszűnésével, a tengeri hajózási forgalom egykori európai centrumaiból (Hanza-városok, Földközi-tenger) a transzatlanti irányokba történő áthelyeződésével, valamint az árforradalom, illetve árrobbanás és a vele járó gabonakonjunktúra következtében az európai munkamegosztásban betöltött újfajta szerepkörrel járt együtt.

Az említett tényezők teljessé tették azt a folyamatot, amely a 14. és a 15. századi recesszióval kezdődött meg Európában, s amely azonban ellenkező eredményekre vezetett Kelet-Európában és Nyugat-Európában. Míg a változások Nyugat-Európában a feudalizmus fokozatos leépülését és egy új, fejlettebb társadalmi-gazdasági alakulat, a tőkés rendszer kiépülését, s nem utolsósorban a gazdasági modernizáció kezdeteit jelentette, addig Kelet-Európában megrekedtek az addigi

modernizációs folyamatok, az Elbán inneni területek kikerültek a korábbi viszonylag egységes és töretlen gazdasági-társadalmi folyamatok fő áramából, a sok tekintetben Nyugat-Európához hasonlítható korábbi fejlődés megakadt, a feudalizmus újfent megerősödött. Kelet-Európa kiterjedt területei, részben az új európai munkamegosztás által ráhárított szerep miatt, az iparosodó Nyugat nyersanyagszállítójává, mezőgazdasági termékek, mindenekelőtt gabonaexportörévé – Európán belül gazdaságilag kvázi gyarmati szerepkört játszó tényezőjévé – vált, miközben az egyéb történelmi körülmények (pl. Magyarország és a tőle délre és délkeletre fekvő területek esetében a török hódoltság; a városfejlődés nyugat- és kelet-európai különbségei stb.) miatt sor került a refeudalizációra, a *feudális rendszer „újraikiadására”*, a majorsági gazdálkodás ismételt megerősödésére, az ezzel járó „zweite Leibeigenschaft”, azaz a „*második jobbágyság*” *újbolí intézményesülésére*, a nyugat- és kelet-európai fejlődés hosszú távú szétválására, végsősoron Kelet-Európának a fejlettebb centrumterületté váló Nyugathoz viszonyított perifériára szorulására (Pach 1961; 1968; Berend T.–Ránki 1972; Wallerstein 1983).

A nyugat- és kelet-európai fejlődési irány elkanyarodásának folyamatában Magyarország is a *periferizálódó kelet-európai térség részévé vált*. A török invázió által súlyosbított helyzetben pedig a 16. század első felétől egyre inkább nyilvánvalóvá vált Magyarország leszakadása Nyugat-Európához képest, holott a 15. század végéig a magyarországi rurális fejlődés irányvonala a nyugat-európaival alapvetően megegyezett (Pach 1966). A kérdéskör magyar vonatkozásait tárgyaló szakirodalom³ túlnyomórészt megegyező álláspontja szerint, Magyarország a 16. század első felétől a centrum–periféria viszonyrendszerében évszázadokra Európa perifériájára szorult, magában hordozva a „kelet-európaiságból” származó hátrányos, sőt halmozottan hátrányos helyzet számos jellemzőjét. Az 1526-os mohácsi vész nem pusztán egy esemény volt a veszített csaták sorában, hanem mintegy szimbolikus kifejeződése annak, hogy Magyarország fejlődése hosszú időre mellékvágányra siklott. Mohács ugyanis „...kihatásában korszakot zár be: vele a középkor Magyarországnak államegysége és függetlensége bukott el. Az 1514-ben elnyomott, a magyar urak és hódító törökök csapásaitól vérző népre a 'második jobbágyság' súlyos korszakának sötét fellege borult.” (Molnár 1967, 158).

Centrum–periféria viszonyrendszer nemzeti keretek között

Kifejezetten Magyarországról szólva, a *centrum–periféria fogalom*pár *hosszú ideig meglehetősen relativizálódott*. Magyarország önmaga is periféria vagy jobbik esetben félperiféria volt Közép-Kelet-Európa nyugattal éppen hogy érintkező részében. Maga az egész ország – ha lehet egyáltalán egyazon országnak tekinteni a mintegy 150 évig három részre szakadt Magyarországot – tulajdonképpen évszázadokon át az európai fejlődés főáramának perifériájára szorult, Nyugat-Európa félperifériájának tekinthető. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történeti Magyarország területén belül ne jöttek volna létre a centrum–periféria viszonyrendszer valamilyen formái, s ne történt volna perifériaképződés. A folyamat azonban a

nyugat- és kelet-európai fejlődés ellentmondásaitól és dichotómiájától eltekintve jelentős mértékben a történeti múlt sajátosságaival, az ország helyzetét befolyásoló nemzetközi körülményekkel, s leginkább az ország török megszállás miatti hosszú időre szóló, három részre szakadásával függött össze.

Az amúgy is anorganikus gazdasági-társadalmi folyamatok következményeit súlyosbította az ország megosztottsága, a szilárd nemzetállami keretek létrejöttének elhúzódása. Ennek függvényében teljesen más megítélés alá esik a Habsburg fennhatóság alá eső Királyi Magyarország (Nyugat- és Észak-Magyarország, olykor a Partium), az Erdélyi Fejedelemség és a török hódoltság alá eső, főleg az alföldi területeket magában foglaló kiterjedt középső országrész. Nyilvánvalóan más-más gazdasági hatások érvényesültek a Királyi Magyarországon, ahol számos terület és város került a fejlettebb osztrák birodalmi területek és városok vonzáskörébe, vagy éppen az Erdélyi Fejedelemségben, ahol átmeneti időkben a relatív függetlenség előnyeit élvezve a gazdasági fellendülés jelei mutatkoztak, s gazdaságilag is meglehetősen erős nagyvárosi decentrumok tevékenykedtek. De kevésbé mondható mindez el a török hódoltság alá eső területekről, ahol a pusztulás és népességvesztés meglehetősen általános jelenségén túl inkább csak a khász birtokokon és egyik-másik, a függetlenségét megőrizni képes, a későbbi alföldi parasztpolgárimezővárosi, illetve a fejlődés sajátos „alföldi útját” járó alföldi város játszott jelentékeny centrum szerepet egy-egy térségben (*Erdei* é.n. 66–67; *Féja* é.n.).

Enyedi György újkeletű, definitív megfogalmazását⁴ irányadónak tekintve, a centrum–periféria viszonyrendszer komplex és egységes formában Magyarországon nagyjából a rendi (feudális) társadalom 1848-tól kezdődő összeomlása, illetve a nemzetállami keretek megszilárdulása a 19. század közepe és második fele, de leginkább a magyar gazdasági modernizáció – *W. W. Rostow* híres növekedésemelétére is tekintettel – a „nagy nekilendülés” (*take-off*)⁵, ha mégoly felemásan és ellentmondásoktól terhelt is, az 1867. évi kiegyezést követően, a *dualizmus* korában az Osztrák–Magyar Monarchia történetének közel félévszázada során bontakozott ki, amely egyben a polgári gazdaság és társadalom kiépülésének a lendületes időszaka volt. Míg ugyanis ezt megelőzően a Habsburg-ház ellen folytatott függetlenségi küzdelmek – köztük a legjelentősebb és legutolsó, az 1848–49-es szabadságharc –, és a politikai függetlenség hiánya lassította a polgári intézmények kialakulását és a gazdaság fellendülését, a dualizmus idején az „inga” Nyugat felé lendült, s az ország kezdett felzárkózni Nyugat-Európához (*Rostow* 1963; *Beluszky* 2002).

A dualizmus korában nyilvánvalóan más volt a szerepe a centrumot „koncentráltan”, egyszersmind legkiteljesültebb formában megtestesítő *fővárosnak* (Budapest), az egyes nagy, mintegy „szigetszerűen” elhelyezkedő *centrumvárosoknak* (Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad, Temesvár, Brassó, Szabadka stb.), illetve a *nagy történeti régióknak* (pl. Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély, Délvidék). A nagyrégiók viszonylatában és az egyes régiókon belül természetesen számos összefüggésében értelmezhető a centrum–periféria viszony. Voltak eleve hátrányos helyzetű térségek, mint pl. az Alföld, a Délvidék kiterjedtebb területei, Dél-Erdély egyes térségei, miközben különböző nagyvárosi

központok körül a gazdasági-társadalmi innovációkat magukban foglaló és magukhoz vonzó igen fejlett centrumvárosok tevékenykedtek hatalmas vonzásterülettel (Kassa, Brassó, Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely). Számottevő súlyuk és szerepük volt a gazdasági kohézió valamifajta erősítésében az elsődleges nagy vásárváros-vonalak mentén húzódó területeknek. Ám minden pozitív megnyilvánulás ellenére „A társadalmi-gazdasági fejlettség területi színvonala nagy vonásokban a természeti-földrajzi nagytájak szerint alakult: a mezőgazdasági termelésnek, különösen a konjunktúrális helyzetű gabonatermelésnek szűkös feltételeket biztosító hegykeret (a Kárpátok), mind a gazdasági színvonala, mind az infrastruktúra (településfejlettség, közlekedési feltártság stb.), mind pedig a lakosság kulturális színvonala alapján hátrányos helyzetű terület volt” (Beluszky 2002, 73).

A nemzeti keretek között a 20. század fordulójára jelentős mértékben előrehaladt kohéziós tendenciákat, az országon belüli perifériák és az európai félperiférián elhelyezkedő Magyarország figyelemreméltó felzárkózási folyamatát Trianon és tragikus következményei törték meg újfent.

Trianon és következményei

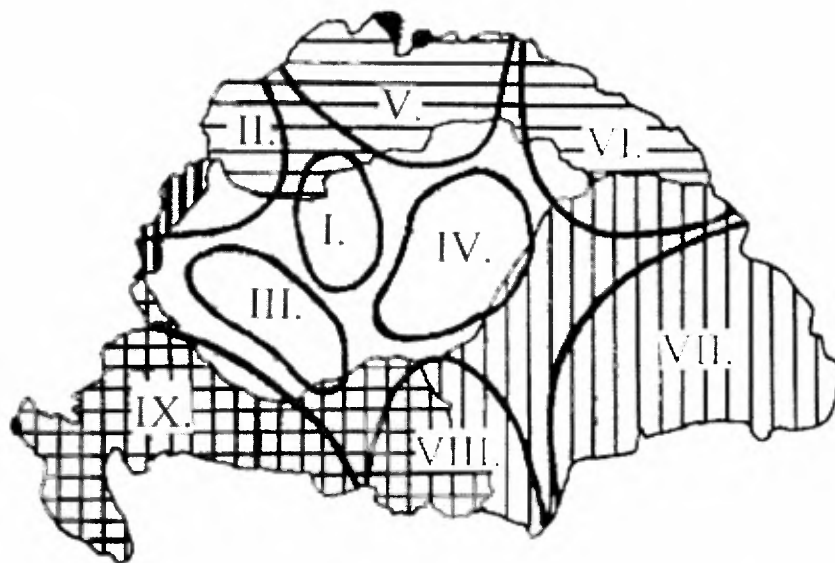
A ma már csak 93 ezer négyzetkilométer területű Magyarország létrejötté közismerten az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés következménye. Az 1920. június 4-én a trianoni békeszerződés által kikényszerített új államhatárok hosszú távra szólóan az egyik legnagyobb traumát váltották ki a magyarság évezredes történelmében. A Magyarország területét és népességét ért súlyos veszteségekre vonatkozó rideg tények széles körben ismertek. A szakirodalom kellő mélységgel foglalkozik azzal a tragikus situációval, amely során Magyarország keleti, jórészt pedig az északi és déli határainak kialakításában meghatározó szerepet játszott a Kárpátok ívén belül elhelyezkedő, nagyrészt az Alföld szélén, a felvidéki Losonc-tól, egészen a délvidéki Zomborig futó, félkör alakú vasúthálózat, mintegy eleve elrendelve a trianoni határvonást. A stratégiailag rendkívül módon föltértékelt kérdés közvetlen okként és ürügyül szolgált a mind nagyobb területekre pályázó utódállamoknak ahhoz, hogy a kiemelkedő jelentőségű vásárvonal mentén húzódó vasút legyen a trianoni határ kijelölésének a közvetlen meghatározója. Miután pedig a vasútvonal teljes hosszában magyarlakta területeken húzódott, szinte törvényszerű volt színmagyar területek elcsatolása is. Az ún. *vasútszabta határok*, a vasúti gyűrű határ menti tisztán magyar nyelvterületein közvetlenül mintegy 1,6 millió magyar elszakítását jelentették (L. Nagy 1965; Erdősi 1996; Romsics 2001; Majdán 2002; Palotás é.n.; Rónai é.n.).

A trianoni határok soha nem tapasztalt nehézségek elé állították a megcsonkult országot és a magyarságot. A Kárpát-medence politikai térképét átrajzoló Trianon egyik legsúlyosabb következménye mégis az volt, hogy az újonnan formálódott keleti határok már szervesen összetartozó, összekapcsolódott és egymásra épült gazdasági egységeket bomlasztottak fel. Ennek egyik látványos, és a határon átnyúló kapcsolatokat mindmáig hátráltató következménye, a gazdasági-társadalmi

viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét meghatározó *térszerkezet széttörede-zése*, a *határ menti kettős periféria-helyzet*, a határmentiség és a halmozottan hátrá-nyos helyzet együttes, egymást erősítő „hatásmechanizmusának” a kialakulása volt. A kapitalizálódó Magyarországon a századforduló környékére kezdtek elkülönülni a regionális fejlődés magterületei, amelyek zavartalan fejlődés esetén idővel valódi régiókká válhattak volna. A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő, új politikai határok azonban szétdarabolták a 19. század végére, a 20. század elejére körvona-lozódó régiókezdeményeket (1. ábra). Az új határok amellet, hogy szervesen formá-lódó régiókat érintettek, az interregionális és a magyar–magyar kapcsolatokat lehetet-lenné tették, s magát a határforgalmat is rendkívüli módon megnehezítették (Ruttkay 1995; Tóth 1996; Tóth–Golobics 1996; Golobics–Tóth 1999; Rechnitzer 1999).

1. ÁBRA

A Kárpát-medence régiói
(Regions of the Carpathian Basin)

Jelmagyarázat: I.–IX.: régiókezdemények.

Forrás: Tóth–Golobics ábrája nyomán részben átszerkesztve.

A Kárpát-medencében azonban a két világháború között az egymással szembenál-ló államok ellenséges légköre sem kedvezett az államhatárokon átnyúló regionális együttműködéseknek. Az ellenséges szomszédi viszony lehetetlenné tette a gazda-sági jellegű kapcsolatokat a határokon „kívül rekedt” nagyvárosok és a Magyaror-szágon maradt, központjukat veszített egykori vonzáskörzeteik között. A trianoni határváltozások miatt az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el korábbi vonzásközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű

és kiterjedésű – tehát nagyobb vonzáskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein. Következésképpen a központjaikat veszített alföldi területeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrációja igen nehézkes volt. A politikai államhatárok természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat. Az Alföld-peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó- és szolgáltató funkciókkal együtt történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország államhatárai mentén jelentős *városhiányos területek* keletkeztek. Az új államterületeken belül pedig a demográfiai, gazdasági, igazgatási, településhálózati stb. értelemben fölöttébb túlsúlyossá vált Budapestnek nem maradt versenytársa, miután a perifériákon nem funkcionáltak a történetileg kialakult regionális központok, kvázi „versenytársak”. Ily módon a Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségéké, nem is szólva a határon átvélő regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és *intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés* (Tóth 1996; Tóth-Golobics 1996; Hajdú 2001).

Perifériák Magyarországon

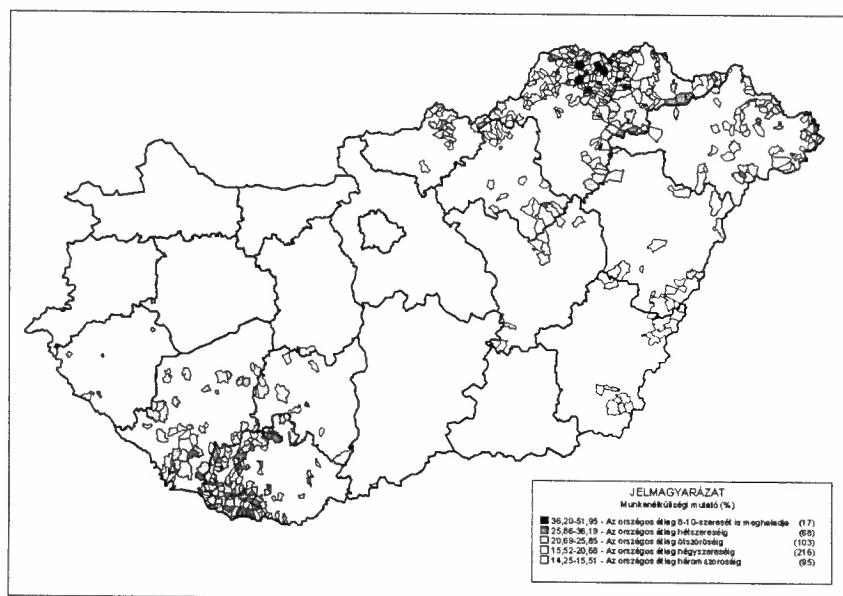
Belső perifériák

A centrum–periféria viszonyrendszerben Magyarországon is a periférikus, hátrányos vagy a még rosszabb helyzetben lévő halmozottan hátrányos területek-térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása jellemző napjainkban: az ún. *belső- és a külső (határ menti) periféria*. A *belső perifériák* azok a jelentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein elhelyezkedve az átlagosnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságterületeket általában tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség, elvándorlás, elnéptelenedés, szegénység, a roma népesség koncentrációja stb. jellemzi. Ilyen belső perifériák nagy számban találhatók az ország különböző területein, többek között a Dunántúl déli felében a Tabi, Tamási és Lengyeltóti kistérség, illetve Nyugat-Dunántúlon a Vasvári kistérség, a Dél-alföldi régió néhány kistérségében (Kunszentmiklós, Kunszentmárton, Kistelek stb.), de leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk általában az Alföld nagyrégióban, főként az Észak-alföldi és Észak-magyarországi régió összesen hat megyét magában foglaló, északkelet-magyarországi térségben tapasztalható.

Az utóbbiakkal kapcsolatban úgy is lehetne fogalmazni, hogy Magyarországon belül tulajdonképpen az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig Észak-kelet-Magyarország gazdasági-társadalmi helyzete ma is periférikusnak minősül, s területén nagy számban fordulnak elő halmozottan hátrányos helyzetű belső (Bodrogköz, Taktaköz, Közép-Tiszavidék, Bihar, Sárrét, Szatmár, Bereg, Cserehát stb.), illetve – részben az előbbiekből kikerülő – külső (határ menti) perifériák. Leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a Szeged–Szolnok–Balassagyarmat képzeletbeli vonaltól északra elhelyezkedő területek jelentős része az ország egyik legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban. De ilyen belső perifériák találhatók Tolna és Somogy találkozásánál, valamint Baranya északi felében. A belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek, sőt egybeolvadnak a határ menti, ún. külső perifériákkal (2. ábra).

2. ÁBRA

Magyarország 500 leghátrányosabb helyzetben lévő települése a regisztrált munkanélküliség szintje alapján (2002. augusztus)
(The Most Disadvantageous 500 Settlements in Hungary
by the Unemployment Rate, Aug 2000)

Forrás: Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján szerkesztette Balcsók I. MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

Külső perifériák: határmentiség és perifériahelyzet

A történettudomány, a gazdaságtörténet és a területi tudományok művelői számára régtől fogva bizonyított, s az érdeklődők szélesebb körében is nyilvánvaló tény ma már, hogy a határ menti periférikus területek kialakulása a trianoni békekötéssel

vette kezdetét. A történelmi Magyarország drasztikus területi feldarabolásával együtt járó határok meghúzását követően az ország új határai mentén, váltakozó szélességben, egy olyan *elmaradott rurális övezet* kialakulása kezdődött meg, amely jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződött. Az országot övező határszakaszok túlnyomó többségében a *periféria-helyzettel*, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel illusztrálható. A határ menti települések a trianoni döntést követően, akaratukon kívül egyik pillanatról a másikra *kettős értelemben is perifériákká* váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt természetes vonzáscentrumukat, ami újfent a periféria-helyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, alig tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, s a keleti határmentének pedig ma is alig van kapcsolata a szomszédos országokkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, hiszen a határ régiók között nagy különbségek alakulhatnak ki. Az alapvető okok sorában említhető a centrum–periféria viszony alakulása, amely a nagyobb és kisebb térszerkezeti mozgásokra, valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő különbségekre vezethetők vissza (Ruttkay 1995; Rechnitzer 1997).

A *határmentiség és a periféria-helyzet összefüggéseinek* felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások nem új keletűek. A trianoni békeszerződés értékelése kapcsán politikai-etnikai szempontból már sokan és sokoldalúan vizsgálták a perifériaképződés kérdését, de gazdasági-társadalmi szempontból elsősorban csak a nyolcvanas évek elejétől-derektől figyelt jobban oda a hazai szakmai közösség, főleg a formálódó regionális tudomány képviselői. A határmentiség kapcsán a hazai szakirodalomban több mint két évtizede találni már utalást a nemzetközi integráció lehetőségére (Enyedi 1976), mint a határ menti halmozódottan hátrányos helyzet sajátosságaira (Varga 1982). Egy újabb korai, a centrum–periféria fogalom-pár összefüggéseit alaposan és sokoldalúan tárgyaló tanulmány az Alföld régió határ menti területeinek vizsgálatakor pedig nemcsak a nagyrégió periféria-jellege, hanem határ menti területein a határmentiség és periféria-jelleg között is rendkívül szoros összefüggéseket lát, amelyet adatokkal és empirikus vizsgálatokkal is sikerült alátámasztania (Tóth–Csatári 1983).

A határkutatás – benne kiemelten szereplő határmentiség és periféria-helyzet – vizsgálatának korszakos állomása volt az 1986 novemberében Szombathelyen, az MTA RKK szervezésében tartott tudományos tanácskozás, amelynek számos előadója a határmentiség és döntően a periférikus helyzet összefüggéseit vizsgálta a kötetbe szerkesztett előadásaikban (Erdősi–Tóth 1988). Nem egy közülük (Erdősi F., Tóth J., Frisnyák S.) a centrum–periféria ellentét- és fogalom-pár kapcsán a határ menti területek, főként az alföldi nagyrégió esetében a nagyon szemléletes „*periféria perifériái*” kifejezést használta. A kifejezés elsősorban az Alföld és a határ mente, értelemszerűen mindenekelőtt a Magyarország keleti határaitra vonatkoztatva született meg, abban az összefüggésben, hogy ha az alföldi nagytáj periféria, akkor e

régió gazdaságilag elmaradott kiterjedt térségei és mikrokörzetei egyenest a „periféria perifériái” lettek. A korábbi, a határmentiséget speciális (demográfiai, szociológiai, rurális) összefüggésekben tárgyaló tanulmányok (Kocsis 1988; Rechnitzer 1990; Kovács 1993;) után – mind a mai napig – egyre több munka elemzi a határmentiség és a *centrum–periféria ellentét- és fogalompár* sajátosságait.

Ma főként azok a határzónák számítanak perifériának, amelyek az ország elmaradott területeinek, régióinak a „szélén” helyezkednek el, s ahol gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, hátrányos, nemegyszer halmozottan hátrányos helyzetű térségek, települések és településcsoportok érintkeznek egymással, voltaképpen perifériák találkoznak perifériákkal (Hardi 2000). Így váltak tulajdonképpen kettős perifériává a kelet-szlovák, az ukrán és részben a román határ menti térségek. De a horizontot kitágítva a keletről szomszédos hatalmas kiterjedésű térség egészében is könnyen felismerhetők egy összefüggő, öt kelet-európai országot (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Ukrajna) átfogó tartós, azonos jeleket mutató periférikus helyzetű nagyrégió jegyei (Gorzelak 1998). Tovább bonyolítja a helyzetet és hozzájárul a perifériaképződéshez az is, hogy a térség államhatárai mentén jelentős nemzetiségi problémák is mutatkoznak (Illés 2002).

Az előbbiekkal összhangban megfogalmazható tehát a következtetés, hogy ha Magyarország egészén belül az Alföld helyzete periférikusnak minősül, akkor a keleti, de különösképpen az északkelet-alföldi határszél halmozottan hátrányos helyzete miatt joggal érdemelte ki a „periféria perifériája” megnevezést. Ezt a 10–20 km széles sávot a megyeközpontok gyenge vonzása, a fejletlen infrastruktúrális állapotok, a rossz elérhetőség, a nagy volumenű munkanélküliség, a roma népesség magas aránya és a kedvezőtlen természeti adottságok (gyenge termőképességű talajok, ár- és belvízvesztés) jellemzik. Aligha véletlen, hogy a magyar–román és a magyar–ukrán határ mente kialakulása – tulajdonképpen Trianon – óta összességében hátrányos helyzetű térségnek számított, s ma Magyarország egyik legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike (Enyedi 1996).

Nem kétséges tehát, hogy a kelet-magyarországi államhatárok két oldalát alkotó határregiók számottevő része ma is elmaradott terület. A részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastruktúrális és közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen fölötébb vontatottan fejlődő határon átívelő kapcsolatok miatt Magyarország és szomszédai számára egyaránt létfontosságú kérdés a határmentiség és a határon átnyúló együttműködés ügye. A ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés a marginális helyzetű térségek, települések fejlesztését és felzárkóztatását sürgetik, felkészülve az EU-integráció kihívásaira, a schengeni „határ-vonással” együtt járó helyzet kezelésére (Baranyi 1999; 2002).

Magyarország jelenlegi északkeleti és keleti államhatárai mellett húzódó, az *északi és keleti stratégiai kapcsolódási irányokhoz tartozó magyar–szlovák–ukrán–román, valamint a déli stratégiai kapcsolódási pontoknál elhelyezkedő magyar–szerb–horvát határregiók* közös jellemzője a periférijelleg dominanciája, annak minden

gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A felsorolt határrégiók közül különösen az északkelet-magyarországi és a dél-magyarországi határok mentén találhatóak az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is azok a túlnyomórészt peremterületek, amelyek jelentős mértékben periférikus, elmaradott térségeket foglalnak magukban a határok mindkét oldalán. Ez az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet az északkelet-magyarországi magyar-szlovák-ukrán-román, valamint magyar-szerb-horvát viszonylatban súlyosabb, a délkelet-alföldi magyar-román és az északnyugati magyar-szlovák térségben kevésbé súlyos gond, míg a magyar-osztrák határ mentén egyre kevesebb területi egyenlőtlenség mutatkozik. A perifériahelyzet szempontjából legproblematisabb területek Magyarország északkeleti, részben a délbárainyai határtérségei, amelyek egészében véve magukban hordozzák a peremvidéki, elzárt térség tragikus elmaradottságát, míg a román határszakasz lényegében annak a nagyrégióknak, az Alföldnek a sajátosságait tükrözi, amelyet határol, de a kevésbé domináns periférijelleg létrejöttében az Alföld gazdasági problémáin túl mégiscsak fontos szerephez jutott a határmentiség (Ruttkay 1995; Rechnitzer 1999).

Igaz ugyanakkor az is, hogy amennyiben egy adott terület az államhatár mentén fekszik, az önmagában még nem jelent feltétlenül hátrányt, sőt bizonyos esetekben (pl. Nyugat-Európában) kifejezetten előnyös is lehet. Egyet lehet azonban érteni azzal az állásponttal, amely szerint „Kétségtelen, hogy valamely terület határ menti fekvése nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, bár a két minősítés közötti egybeesés több mint véletlen” (Tóth-Csatári 1983). Mindazonáltal aligha vitatható, hogy Kelet-Magyarország esetében a határmentiség Trianon óta – részben a perifériaképződés miatt – mind a mai napig általában elmaradottságot jelent. Ezen a tájon a határok elválasztó szerepe még ma is erőteljesebben érvényesül, mint a valós nemzeti érdekeket hatékonyan szolgáló összekötő (híd) szerep. A határok annyira áhított spiritualizálódása jelenleg is inkább csak kívánt cél, semmint valóság.

Perifériaképződés az Alföldön

Jóllehet belső- és külső perifériák számos helyen találhatók az országban, legjellemzőbb módon, legnagyobb számban és legkiterjedtebb formában azonban az Alföldön fordulnak elő. A elmondottakon túl a perifériaképződés szempontjából az Alföld nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és a perifériaképződés, ha tetszik rendszerváltozás utáni és jelenlegi sajátosságait is talán a legtipusosabban jeleníti meg. Mindezt azért is fontos előrebecsíteni, mert Magyarország keleti felében a rendszerváltást követő évtizedben a tulajdoni, a képzettségi-kulturális, foglalkoztatottsági, demográfiai, egészségügyi, szociális viszonyokban a társadalmi és a területi különbségek nem csökkentek, sőt számottevően növekedtek. A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe,

valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben problémák is keletkeztek, újateremtődtek különféle új egyenlőtlenségek, különösen ami az akut foglalkoztatottsági válságot illeti.

Az Alföld-problematika összefüggésének a vizsgálata önmagában is nagy jelentőséggel bír, hiszen térbeli kiterjedését tekintve a legnagyobb összefüggő természeti (földrajzi, ökológiai) tájunkról van szó, amely az ország területének közel 40%-át teszi ki, s mintegy három millió embernek nyújt otthont. Ám a *természeti-gazdasági*, de legalább ennyire *történelmi képződmény* iránt a jelenleg megnyilvánuló sokirányú érdeklődést mégsem csupán a tekintélyes kiterjedés, sokkal inkább a régió sajátos, a többitől gyökeresen eltérő, mondhatni csöppet sem szokványos fejlődési útja, „*mássága*” kelti fel, amelyet újabban a területi tudományok művelői körében egyre gyakrabban szokás „*Alföld-jelenség*”, „*Alföld-szindróma*”, „*Alföld-tünetcsoport*”, vagy egyszerűen csak „*alföldi út*” kifejezésekkel illetni (Beluszky 1992; 1994; Csatári 1993; 1994).

A társadalmi-gazdasági fejlődés sajátosságainak a megítélését illetően ma már meglehetősen nagy a kutatók között a nézetazonosság, különösen ami a társadalmi folyamatok feltételrendszerének és jellegének az alakulását illeti, hiszen az „*Alföld-szindróma*” már jól ismert történelmi tünetei az Alföld társadalmában zajló változásokat befolyásolták a legkarakterisztikusabban. Az Alföld-jelenség legjellemzőbb megnyilvánulásai többek között a sokszínű másság; a fejlettség elemeit is magában hordozó elmaradottság; a természeti táj és a társadalomfejlődés szoros kölcsönhatásaként kialakult jellegzetes „*elki kapcsolat*” és „*táji mentalitás*”; az Alföld sajátos társadalmi struktúrát formáló pusztai, frontier jellege, (amely elsősorban társadalmi képlet, s csak azután területfejlődési típus); az *Alföld periferia-jellege*, sőt egyes kiterjedt térségeinek a „*periferia perifériája*” helyzete; a gazdaság és társadalom változásainak diszharmonijájában, a társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében testet öltő sajátos társadalomfejlődési út: a paraszti polgárosodás, illetőleg a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés; az egyedülálló alföldi település- és városfejlődés, s egyáltalán az „*alföldi út*” megannyi más, egyedi vonása (Beluszky 1992).

A társadalmi fejlődés előbb leírt, történelmileg kialakult sajátos „*alföldi útja*”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt félévszázad történelmi-gazdasági-társadalmi változásai során megrekedt. Az *egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „mátságának”* korábbi alapjai, mindenekelőtt az Alföld „*történelmi szindrómái*” közül is a legértékesebb tényezők a *parasztpolgári-mezővárosi fejlődés* finomszerkezetű működése, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat, a szabad menetelű jobbágyság lehetősége, a reformált egyház haladó-polgári irányzatainak a jelenléte, a nagyfokú társadalmi mobilitás, az „*innovatív*” paraszti mentalitás stb. kedvező hatásai az elmúlt félévszázad során mára megszűntek. A tájszerető mentalitáson és identitáson kívül jobbadán ma már egyetlen olyan társadalmi tényező sincs, amely a korábbiakhoz hasonló kedvező társadalmi hatást tudna kiváltani az Alföldön. Azt lehet mondani, hogy a gazdaság és

a társadalom fejlődésének végső soron az utóbbi számára előnyös diszharmoniját immár a teljes „harmónia”, a korszerűtlen gazdasági szerkezethez igazodó korszerűtlen társadalmi struktúra egymásnak megfelelése, sőt esetenként a korábbiakkal ellentétes előjelű, ezúttal már a *társadalmi mozgásfolyamatok számára hátrányos diszharmonia váltotta fel* (Beluszky 1992; Csatári 1993).

Az Alföld-problematika megítélésben természetesen akadnak nézetkülönbségek, hangsúlyeltolódások és vitatható álláspontok is. Meglehet, hogy az Alföld „másságáról” a fejlődés „alföldi útjáról”, sajátosságairól, a „regionalista” kutató számára merőben szokatlan dolgok előfordulásáról beszélni történelmi időkben, de legalábbis egy évszázaddal korábbról jóval könnyebb, mint manapság. Ám az „alföldi út” kérdőjelei a jelenben is szép számmal megfogalmazhatók. Annál is inkább, mert az Alföld régió esetében a centrum-periféria hatásai által formált jellegzetes történeti-gazdasági-területi-települési-táji, s nem utolsósorban társadalmi fejlődés regionális különbözőségei sajátosan új megvilágításba kerültek a rendszerváltás nyomán (Baranyi 2000a; 2000b).

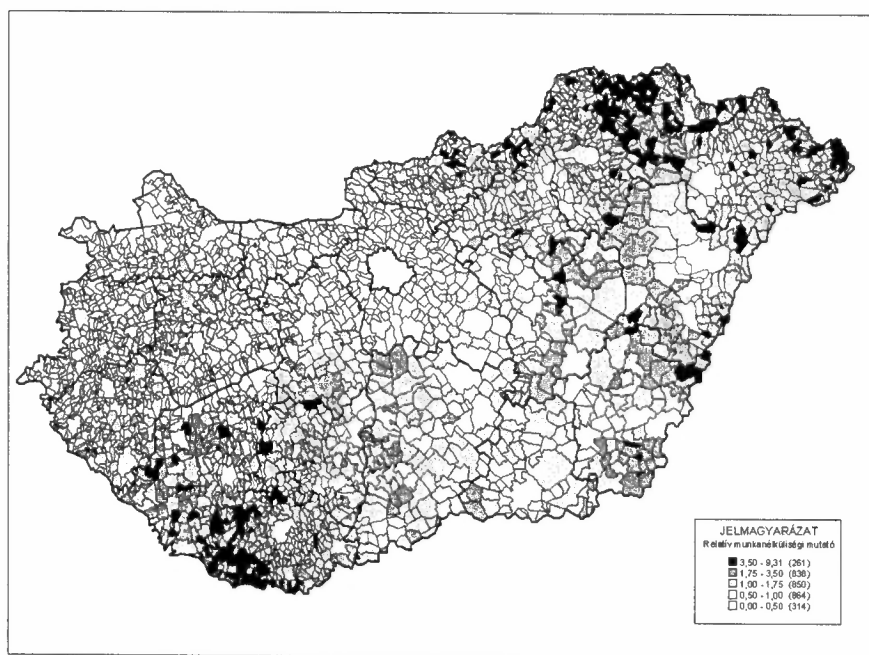
Melyek az újjáéledt, az ország területi fejlődésének „szétszakadásával”⁶, de legalábbis a területi egyenlőtlenségek növekedésével és a hátrányos helyzet további elmélyülésével fenyegető „Alföld-tünetcsoport” főbb jellemzői, s melyek azok a társadalmi-gazdasági sajátosságok, amelyek a gazdasági és társadalmi struktúraváltozások és mozgásfolyamatok tartalmát és minőségét döntően meghatározzák napjainkban? A feltételrendszer oldaláról vizsgálva a kérdést, könnyű belátni, hogy a társadalmi folyamatok alakulását befolyásoló régi és újkeletű tényezők sokaságából (pl. a hátrányos történelmi örökség következményei, a tradicionális mezőgazdasági társadalomból öröklött jellegzetességek, a tanyarendszer, az ingázás, a szelektív vándorlás, a periféria-helyzet erősödése stb.) mindenképpen a gazdaság közelmúltbeli súlyos válsága a legfontosabb. Mindezek külön-külön és együtt is szerepet játszottak a specifikumok és területi differenciák létrejöttében.

Napjainkban a magyar gazdaság átalakulása újfent egy *elmélyült területi válság* körülményei között megy végbe. A területi válság alapvető jellemvonása az ország keleti részének „leszakadása”. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását súlyos munkanélküliség kíséri. A munkanélküliek zöme a Budapest–Szolnok–Szeged vonaltól északra és keletre elterülő országrészen él, hiszen Kelet-Magyarországon alig találunk néhány olyan települést, ahol a munkanélküliségi ráta ne érné el az országos átlag legalább kétszeresét. Az itt lévő megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar) évek óta élen járnak a munkanélküliségi rangsorban. A munkanélküliségre vonatkozó adatok alapján is jól kirajzolódnak a területi egyenlőtlenségek, a külső- és belső periférikus területek nemcsak az Alföldre, hanem az egész országra vonatkozóan is (3. ábra).

3. ÁBRA

*A relatív munkanélküliségi mutató alakulása Magyarországon településenként
(2002. augusztus)*

*(The Development of the Relative Unemployment Rate in Hungary by Settlements,
Aug 2000)*

Forrás: Foglalkoztatási Hivatal adatai alapján szerkesztette Balcsók I. MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

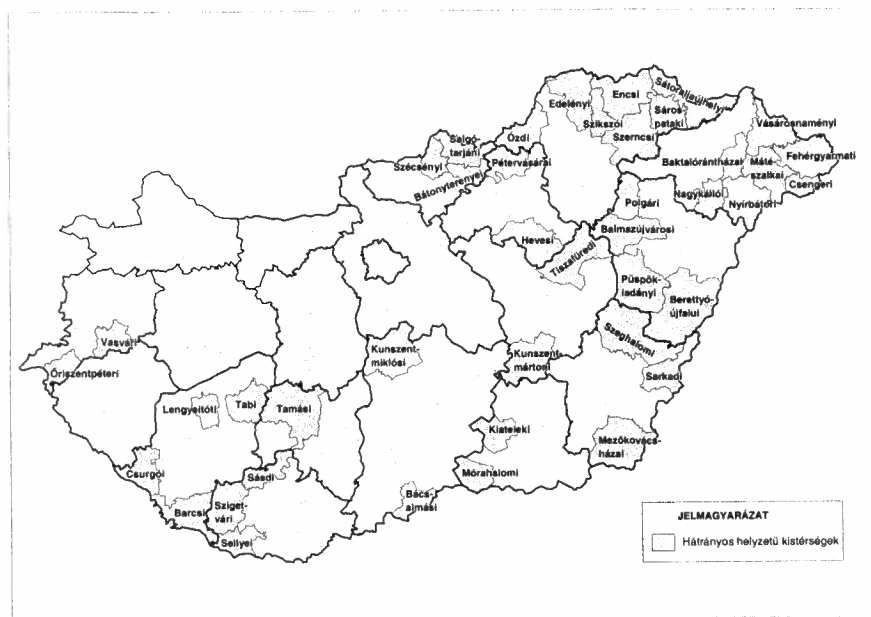
A gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres *tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás* sem javított a nagyrégióban elfoglalt helyzetén. A kiterjedt alföldi agrárterületek, rurális falusi térségek halmozottan hátrányos helyzete nem enyhült. Az Alföld jelentős területei tovább *periferezálódtak*. A rendszerváltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi vesztesei mindenekelőtt az alföldi és keleti-északkeleti ország- és megyehatár mentén fekvő, elzárt és elmaradott falusi térségek lettek. A Budapestre és az ország ún. ipari tengelyére épült centrumokhoz képest az Alföld továbbra is periféria maradt, kiterjedt határ menti területek és „szigethelyzetbe” szorult belső térségek pedig egyenesen a „periféria perifériájává” váltak (Tóth 1988; Baranyi 1999; 2000a).

A területi egyenlőtlenségek és a perifériaképződés legújabb kori, az államszocializmusban, illetve a rendszerváltás utáni alakulásának máris igen gazdag a szakirodalma⁷. Az ide tartozó munkák ok-okozati összefüggésrendszerbe ágyazva,

tulajdonképpen alátámasztják azt a kormány szintű, „hivatalosnak” is tekinthető állásfoglalást, amely a leghátrányosabb helyzetű hatályos KSH kistérségekre vonatkozóan született, s amely plasztikusan ábrázolja a jelenlegi belső- és külső perifériákat (4. ábra).

4. ÁBRA

A leghátrányosabb helyzetű 42 kistérség, 2003
(The Most Disadvantaged 42 Micro Regions, 2003)

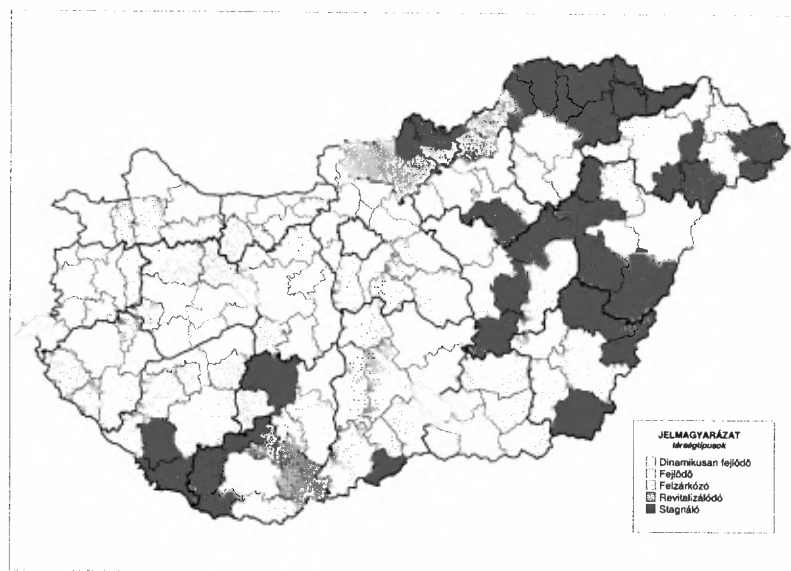

Forrás: Saját szerkesztés a MEH Nemzeti Területfejlesztési Hivatal alapján.

Megközelítően hasonló kép rajzolódik ki a regionális tudomány szempontjai szerint, a különböző térségtípusokról készült térképi ábrázolás alapján. Jóllehet a jelenleg hatályos 150 KSH kistérség besorolása ez esetben más szempontok, főként a gazdasági-társadalmi fejlődés iránya, illetve dinamikája – nem pedig az adott helyzet statikus leírása – szerint történt, mégis a periférikusnak tekinthető stagnáló kistérségek területi elhelyezkedése nagyjából megegyezik a kormány szintű értékeléssel (5. ábra).

5. ÁBRA

A magyar kistérségek fejlettsége, 2003
(The Development Level of the Hungarian Micro Regions, 2003)

Forrás: Horváth–Szaló 2003.

Összegzés

Általánosabb érvénnyel, az ország más periférikus területeire vonatkozóan is elfogadható *Enyedi Györgynek* az a megállapítása, amely különösképpen az Alföldre vonatkozóan igaz, nevezetesen, hogy az *Alföld története tulajdonképpen megkésett-ség egy megkésett országban, a félperiféria félperifériáján helyezkedve el*, fejlettségi szintjét tekintve a térség ma is félperiférikus jellegű, valahol az Európai Unió peremvidékén (*Enyedi* 2003).

Mi várható tehát a jövőben? Amíg a kibontakozás és fellendülés oly annyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: az *alföldi megyék-régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegységei-régiói közé tartoznak*. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „kisvállalkozóvá előlépett” paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint az 1960-as és az 1970-es években, amikor tömegesen vált az ingázás „foglyává”. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a kis földterülettel rendelkező mezőgazdasági „kényszervállalkozó” eleve vert helyzetben van az Alföld jelentős részén. Az igazi „kítörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek közülük rövid időn belül a társadalmi-gazdasági élet perifériájára. Az elmondottak pedig a keleti

ország rész kiterjedt területeinek további társadalmi, egyszersmind területi léptékű leszakadásához vezethetnek, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítói lehetnek, holott a kedvezőtlen folyamatok ellenében az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is.

Van-e esély megmaradásra és a felzárkózásra? A kérdés és a megoldásokat kereső válasz elsősorban a munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok javítására, illetve a munkahelyteremtésnek a lehetőségeire vonatkozik, különösen az aprófalvas térségekben, ahol a munkaerőpiac problémái – annak ellenére, hogy ezekben a térségekben egyöntetűen magas munkanélküliség a jellemző – eltérnek a más vidéki térségek foglalkoztatási gondjaitól. A legnagyobb különbségek a munkanélküliség és az elnéptelenedés, az elöregedés és az újranepestülés együttes jelenlétéből, valamint a munkaerő rendkívül alacsony koncentrációjából, földrajzi szórtságából adódnak. Gondot jelent azonban a különféle értékek értéként való tudatosulásának és a hasznosításban használható innovációk terjedésének hiánya. Kérdés, hogy ezek a hiányok milyen mélyek, kívülről hogyan lehet a folyamatokat kedvezően befolyásolni?

A hátrányos és periférikus helyzetű rurális, erősen agrár jellegű térségek kapcsán a fenntartható fejlődés esélyei főként azzal kecsegtetnek, hogy Magyarország uniós csatlakozása összességében hathatósan csökkentheti a meglévő területi egyenlőtlenségeket, enyhítheti a hátrányos-periférikus helyzetből fakadó válságfolyamatokat, elősegítheti a periférikus térségek felzárkóztatását. Bizonyosnak látszik ma még, hogy a belső- és külső perifériákat érintően hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hanyatlás kombinációja fog érvényesülni, bár a válság egyre kisebb léptékű lesz, kistérségi szintű marad, s a mezőgazdasági termelés hagyományos és modern elemeinek az ötvözése, a természet- és környezetvédelem, a falusi- és ökoturizmus révén is a fenntartható fejlődés sikeresen megvalósulhat. Ma még nyitott kérdés azonban, hogy mekkora részt foglalnak el a modern szerkezetű, de kicsiny eltartóképességű térségek, s mekkora hányadot tesznek ki a hanyatló és alacsony életszínvonalat biztosító, fejlődésükben megrekedt falusi térségek.

Továbbra is kérdéses, hogy a centrum–periféria viszonyrendszer gyökeres megváltoztatásához mennyiben tudnak majd hozzájárulni az ország EU-csatlakozásától remélt előnyök, más szóval támogatások, amelyekre a magyar perifériák fölzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez fölöttébb szükség lesz, mert a periférikus térségek önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból.

Jegyzetek

¹ Wallerstein, I. kifejezése (1983, 27).

² A centrum–periféria elméletekről részletes áttekintést nyújt Barta Györgyi tanulmánya (Barta 1990), amelyben igen helyesen állapítja meg többek között – a már idézett Wallerstein álláspontját erősítve –, hogy a centrum–periféria viszony a világban függőségi láncolatot alkot, amely egyrészt azt jelenti, hogy ugyanaz a térség (település) egy időben lehet periféria és centrum is, másrészt azt, hogy az egyik

- térség fejlődése másutt az elmaradottság fokozódásával jár. Mint ahogy a szerző által ugyancsak megidézett másik tanulmányra (Linge 1988) hivatkozva, a szerző a centrum–periféria lassan változó viszonyrendszerében helyesen világít rá, hogy egy-egy periférikus térség is centrummá válhat (Kanada, Japán), illetve a korábban inkább centrumhoz tartozó térségek is perifériára csúszhatnak, mint pl. egyes kelet-európai országok. A jelenkori európai regionális politika, a regionalizmus és a regionalizáció kérdéseit, a centrum–periféria viszonyrendszer európai és hazai összefüggéseit is érintve részletekbe menően elemzi Horváth Gyula kitűnő monográfiája (Horváth 1998).
- ³ A refeudalizáció és a második jobbágyság európai és magyarországi sajátosságai foglalkozó gazdag szakirodalomból ld. többek között: Szabó (1940; 1976); Maksay (1958); Pach (1963); Varga (1969); Szűcs (1983).
- ⁴ Enyedi György akadémikus felfogásában: „A centrum az a térség, amelyben a gazdasági-társadalmi innovációk (a technológiától az intézményi-szervezeti újításokig) megszületnek; melynek következtében a térség gazdasága új, versenyelőnnyel rendelkező fejlődési szakaszra lép, s ennek eredményeként a térség társadalma is átalakul, jóléte növekszik. Az újítások azután megkésve, gyakran módosulva, előnyeikből veszítve megjelennek a félperiférián; a perifériáig pedig el sem jutnak, vagy csak akkor, amikor már elavultak; a centrumban addigra új fejlődési modell formálódik.” (Enyedi 2003, 1)
- ⁵ Ld. erről részletesebben Rostow (1963), illetve Ripp (1967).
A magyarországi nagy fellendülés, a gazdasági növekedés és modernizáció folyamatában sajátos elem volt Beluszky Pál álláspontja szerint „az állam nagyfokú aktivitása, protekcionizmusa; ez a területi fejlődést is nagymértékben befolyásolta (állami kamatgaranciák a vasútépítéshez, a vasutak állami kézbe vétele, központi tarifapolitika kialakítása, az állami tulajdon magas aránya a gazdaságban, regionális adókedvezmények stb.)” (Beluszky 2002, 73).
- ⁶ Az ország két vagy három részre „szakadásával”, különösen pedig az Alföld, azon belül a keleti megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és részben Békés megye), valamint az északi-északkeleti országrész (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye) már-már drasztikus mértékű leszakadásával kapcsolatos nézetekkel már jóideje heves vitát folytat Enyedi György, mint az Alföld régió kapcsán is tette az 1993. évi első Alföld-kongresszuson (Enyedi 1994, 13–16). Álláspontját és érvelését természetesen el lehet fogadni, szó sincs „leszakadásról” (a szó önmagában is képzavar), ám a jelentős területi differenciák és távolságok megléte nyilvánvaló. Ezzel kapcsolatban ld. még részletesebben Baranyi (2000a).
- ⁷ Ld. többek között Szűcs (1983); Barta (1990); Miklóssy (1990); Nemes Nagy (1990; 1996); Beluszky (1990; 2002); Enyedi (1993; 1994; 1996; 2003).

Irodalom

- Baranyi B. (1999) A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. – *Tér és Társadalom*. 4. 17–44. o.
- Baranyi B. (2000a) Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. – Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 509–523. o.
- Baranyi B. (2000b) A társadalmi szerkezet változásainak jellemző vonásai napjainkban az Alföldön. – Püski L.–Tímár L.–Valuch T. (szerk.) *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben II*. KLTE Történelmi Intézet, Debrecen. 265–275. o.
- Baranyi, B. (2002) *Before Schengen – Ready for Schengen. Euroregional Organisations and New Interregional Formations at the Eastern Borders of Hungary*. (Discussion Papers, 38.) Centre for Regional Studies, Pécs.
- Barta Gy. (1990) Centrum–periféra folyamatok a magyar gazdaság területi fejlődésében? – Tóth J. (szerk.) *Tér-idő-társadalom*. MTA RKK, Pécs. 170–188. o.
- Beluszky P. (1990) „Tradicionális” területi hátrányok és terápiajuk Magyarországon (1948–1992). – Tóth J. (szerk.) *Tér-idő-társadalom*. MTA RKK, Pécs. 49–63. o.
- Beluszky P. (1992) Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). – *Vég kiárutás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992)*. MTA RKK, Budapest. 39–59. o.
- Beluszky P. (1994) Alföldi út? Alföldi ösvények! – Tímár J. (szerk.) Az „alföldi út” kérdőjelei. Alföld-Kongresszus, 1993. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 263–271. o.
- Beluszky P. (2002) Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. – *Vég kiárutás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. MTA RKK, Pécs. 71–94. o.

- Berend T.I.–Ránki Gy. (1972) *A magyar gazdaság száz éve*. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Berend T.I.–Ránki Gy. (1979) *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában: az európai periféria az ipari forradalom korában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Csatári B. (1993) Az Alföld tünetcsoport újraélése 1990–1994. – *Tér és Társadalom*. 3–4. 1–12. o.
- Csatári B. (1994) Az alföld-problematika fő kérdései, a regionális fejlődés esélyei és korlátai. – Tímár J. (szerk.) *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Alföld-Kongresszus, 1993. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 79–83. o.
- Enyedi Gy. (1976) *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1993) *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Enyedi Gy. (1994) Az Alföld fejlődésének perspektívái. – Tímár J. (szerk.) *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Alföld-Kongresszus, 1993. MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály, Békéscsaba. 13–16. o.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Enyedi Gy. (2003) Európa peremén? – A III. Alföld Kongresszuson (2003. november 28–29. Békéscsaba) elhangzott bevezető előadás kézirat.
- Erdei F. (é.n.) *Futóhomok*. Athenaeum, Budapest.
- Erdősi F. (1996) A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. – Frisnyák S. (szerk.) *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Nyíregyháza. 225–238. o.
- Erdősi F.–Tóth J. (szerk.) (1988) *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. MTA RKK; Ts-2/2 Program Iroda, Pécs.
- Féja G. (é.n.) *Viharsarok*. Athenaeum, Budapest.
- Golobics P.–Tóth J. (1999) A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. – Tóth J.–Wilhelm Z. (szerk.) *Változó környezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára*. Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs. 7–22. o.
- Gorzela, G. (1998) Regional and Local Potential for Transformation In Poland. – *Regional and Local Studies*. 14. European Institute for Regional and Local Development, Warsaw.
- Hajdú Z. (2001) *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Hardi T. (2000) Államhatárok és regionális együttműködések. – Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. 595–615. o.
- Horváth Gy. (1998) *Európai regionális politika*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Horváth Gy.–Szaló P. (2003) Területfejlesztés és régiók. Regionális politika, strukturális eszközök koordinációja. – *Európai Füzetek*. 11. A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külgügyminisztérium közös kiadványa, Budapest.
- Illés I. (2002) *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Kocsis K. (1988) A határmenti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. A magyar–szlovák határvidék keleti részének népesedési folyamatai (1910–1980). – *Földrajzi Értesítő*. 1–4. 137–158. o.
- Kovács, T. (1993) *Borderland Situations It Is Seen by a Sociologist*. (Discussion Papers, 18.) Centre for Regional Studies, Pécs.
- Linge, G.J.R. (1988) Peripheralisation and Industrial Change. – Linge, G.J.R. (ed.) *Peripheralisation and Industrial Change*. Croom Helm, London, New York, Sydney. 1–22.
- Majdán J. (2002) A vasút szerepe a határok kialakulásában. – Pásztor C. (szerk.) „... ahol a határ elválaszt” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Várpalota. 100–115. o.
- Maksay F. (1958) *Paraszttság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Miklóssy E. (1990) Magyarország belső gyarmatosítása. – *Tér és Társadalom*. 2. 1–13. o.
- Molnár E. (főszerk.) (1967) *Magyarország története I*. Gondolat, Budapest.
- L. Nagy Zs. (1965) *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (1990) Területi egyenlőtlenségek dimenziói. Adalékok egy „kvázi-elmélethez”. – *Tér és Társadalom*. 2. 15–30. o.
- Nemes Nagy J. (1996) Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. – *Földrajzi Közlemények*. 1. 31–48. o.

- Pach Zs.P. (1961) A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugattól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) – *Agrártörténeti Szemle*. 1–9. o.
- Pach Zs.P. (1963) *Nyugat-európai és magyar agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest.
- Pach, Zs.P. (1966) The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century. – *Economic History Review*. 1. 13. o.
- Pach Zs.P. (1968) A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI–XVII. századi áthelyeződésének kérdésében. – *Századok*. 5–6.
- Palotás Z. (é.n.) *A békeszerződések katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- Rechnitzer J. (szerk.) (1990) *Nyitott határ*. (A gazdasági és szellemi erőforrások innováció orientált fejlesztése az osztrák–magyar határ menti régiókban.) MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr.
- Rechnitzer J. (1997) Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határ menti térségekben. – *Tér és Társadalom*. 2. 29–58. o.
- Rechnitzer J. (1999) Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. – Nárai M.–Rechnitzer J. (szerk.) *Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr. 9–72. o.
- Ripp G. (1967) *A gazdasági növekedés szakaszai és az ipari társadalom elmélete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Romsics I. (2001) *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest.
- Rostow, W.W. (1963) *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. London.
- Rónai A. (é.n.) *Fejezetek a politikai földrajzból*. Püski Nyomda, Budapest.
- Ruttikay É. (1995) Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*. 12. 23–35. o.
- Szabó I. (1940) *A magyar parasztság története*. Budapest.
- Szabó I. (1976) *Jobbágyok – Parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szücs J. (1983) *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Gondolat, Budapest.
- Tóth J. (1988) *Urbanizáció az Alföldön*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth J. (1996) A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. – Pál Á.–Szónokyné Ancsin G. (szerk.) *Határon innen – határon túl*. JATE, JGYTF, Szeged. 27–43. o.
- Tóth J.–Csatári B. (1983) Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. – *Területi Kutatások*. 6. 78–92. o.
- Tóth J.–Golobics P. (1996) Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. – *A Kárpát-medence történeti földrajza*. – Frisnyák S. (szerk.) *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék, Nyíregyháza. 107–119. o.
- Varga J. (1969) *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban*. Budapest.
- Varga D. (1982) *Az ország peremén*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Wallerstein, I. (1983) *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása*. (A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században). Gondolat, Budapest.

SOME THOUGHTS ABOUT THE HISTORICAL PRELIMINARIES AND CONSEQUENCES OF THE FORMATION OF PERIPHERIES

BÉLA BARANYI

The essay, which also deals with universal historical correlations, introduces the historical preliminaries and the consequences of the formation of peripheries in Hungary. The author, by discussing the historical dimensions of the centre–periphery relations, gives an in-depth analysis of the characteristics of the inner peripheries (e.g. Bihar, Middle Tisza region, Szatmár, Cserehát, large areas of Somogy and Tolna counties etc.) and also of the outer (border region) peripheries. The author also explores, mostly using the example of the large region of the Great Hungarian Plain, the features of the backwardness, in some cases multiple deprivation. In the author's view, the history of the Great Hungarian Plain is actually the history of a belated development in a belated country: as regards the level of development, the larger part of East Hungary is semi-peripheral in character. The accession of Hungary to the European Union,

however, can decrease the existing territorial differences on the whole, alleviate the crisis phenomena coming from the backward situation and promote the catching up of the peripheral regions. Today it seems certain that a combination of sustainable development and decline will be typical in the inner and external peripheries for a longer time, although the crisis will be less and less significant, confined to the level of certain micro-regions. It remains an open question, however, how much the supports expected after the EU accession of Hungary will contribute to the fundamental transformation of the centre-periphery relations. These supports will nevertheless be crucial for the catching up of the Hungarian peripheries, because they will find it difficult or even impossible to get out of the long-term crisis on their own.